

Print: 2251-6123

Online: 2717-2686

Journal of Religious Thought

Original Research

shiraz university

From Practical Atheism to Theoretical Atheism

Smaeil Alikhani

Associate Professor, Department of Kalam, Faculty of Iranian Institute of Philosophy, Tehran, Iran.
E.Alikhani@irip.ac.ir

Abstract

"Theoretical atheism", understood as the denial of God's existence, often stems from deeper layers of human life and worldview. One of these layers is "practical atheism" —living without reference to God despite an outward adherence to faith. This article seeks to demonstrate that, in many cases, theoretical atheism is not the outcome of rational argumentation, but rather the result of a gradual process of practical deviation and abandonment of servitude to God. The central research question is: "How, and under what conditions, does a practical rupture in faith lead to the rational and theoretical denial of God?" Furthermore, what is the role of epistemological, psychological, and sociological factors in this transition? The aim of this research is to analyze practical atheism's role and influence in the formation or intensification of theoretical atheism. It also examines the mechanisms and plausibility of this transition. Using a descriptive-analytical method, the study concludes that practical atheism frequently serves as a cognitive, psychological and social precursor to theoretical or scientific atheism, effectively paving the way for it. This paper, while outlining the causes of practical atheism in both individual and social dimensions, explains ten mechanisms through which practical atheism can influence theoretical atheism. It also identifies the stages of transition from behavioral aversion to cognitive denial. The final section of the article critiques the proposed view, arguing that due to the complex causal relationships between action and belief, the diversity of cultural and religious contexts, and the methodological limitations of this approach, the process of moving from practical to theoretical atheism should not be considered linear, deterministic and continuous.

Keywords: God, Theoretical Atheism, Practical Atheism, Moral Materialism, Secularization.

Received: 2025/05/20; **Revision:** 2025/08/02; **Accepted:** 2025/08/05; **Published online:** 2025/09/06

▣ Alikhani, S. (2025). From Practical Atheism to Theoretical Atheism. *Journal of Religious Thought*, 25(3), 87-104.

 <https://doi.org/10.22099/jrt.2025.53274.3240>

▣ Copyright © The Author

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Introduction and Problem Statement

One of the most fundamental epistemological questions in the philosophy of religion concerns the existence of God, divine attributes, and the role of transcendence in human life and the cosmos. Closely related to this inquiry is the phenomenon of denying God, which has become increasingly prominent in modern intellectual and social contexts. In contemporary societies, atheism does not merely appear as an abstract philosophical doctrine; rather, it often manifests as a concrete mode of living those shapes moral conduct, social relations, and existential orientation.

In this regard, atheism may be analytically divided into two major forms: theoretical atheism and practical atheism. Theoretical atheism refers to the conscious, reflective, and reasoned denial of the existence of a creator God for the world and humanity. Practical atheism, by contrast, denotes a lifestyle in which individuals live as though God were irrelevant or absent from their daily decisions, ethical judgments, and understanding of meaning. In classical Islamic literature, this form of godlessness has been conceptualized through notions such as *nifāq* (hypocrisy), *fisq* (moral corruption), and *ghaflah* (heedlessness), all of which emphasize the primacy of action and moral disposition over explicit belief.

The central problem addressed in this article concerns the relationship between these two forms of atheism. Specifically, the study investigates whether practical atheism merely coexists with theoretical atheism or whether it operates as a psychological, epistemological, and social foundation that facilitates a gradual transition toward explicit theoretical denial of God. The main objective of the article is to explore the susceptibility, mechanisms, and pathways through which practical atheism may evolve into theoretical atheism at both individual and societal levels.

Methodology

This study adopts a descriptive-analytical methodology. Rather than relying on empirical experimentation, the research focuses on conceptual clarification, philosophical analysis, and interdisciplinary interpretation. The article draws upon classical Islamic philosophical and theological sources, as well as contemporary discussions in philosophy of religion, psychology of belief, and sociology of religion.

Through analytical examination of relevant concepts, behavioral patterns, and socio-cultural dynamics, the study seeks to identify the underlying mechanisms by which practical disengagement from religious life influences cognitive attitudes toward God. The methodological approach allows for a comprehensive exploration of atheism as a multidimensional phenomenon shaped by moral, psychological, and social factors, rather than as a purely intellectual stance.

Discussion

The analysis indicates that in many cases, practical atheism precedes and prepares the ground for theoretical atheism. Detachment from religious practice often occurs prior to the philosophical or scientific denial of God. One of the primary mechanisms facilitating this transition is cognitive dissonance. Individuals whose lifestyles and moral behaviors conflict with religious norms may experience psychological discomfort, which they attempt to resolve by gradually revising their beliefs to align with their actions.

Furthermore, practical atheism functions as a non-epistemic factor in cognition and belief formation. Both contemporary psychology and Islamic philosophy emphasize that disbelief is frequently rooted in volitional, moral, and emotional dimensions rather than in rational argumentation alone. Persistent moral transgression and neglect of religious obligations may result in simple ignorance, compounded ignorance, or cognitive error. From an Islamic philosophical perspective, sin can corrupt the heart, weaken the authority of reason, and allow carnal desires to dominate intellectual judgment.

The article also highlights the reciprocal relationship between action and thought. According to Muslim philosophers, repeated actions gradually shape character and identity, such that individuals become what they habitually do. Over time, sustained patterns of irreligious practice transform cognitive frameworks and belief systems.

At the sociological level, practical atheism contributes to a shift in religious identity. Faith-based religiosity is replaced by a merely cultural or nominal form of religion, in which individuals may

continue to identify with a religious tradition while rarely adhering to its teachings. Practical atheism also reinforces individualism and an internal locus of control, whereby individuals increasingly view themselves as the ultimate source of moral authority and life outcomes rather than relying on divine guidance.

In addition, practical atheism significantly affects intergenerational transmission of religious values. In families where religion plays a minimal role in daily life, younger generations are more susceptible to skepticism and disbelief. Practical atheism further encourages the development of moral frameworks independent of religious doctrine, often grounded in secular humanism or natural ethics.

At the institutional level, practical atheism provides fertile ground for the adoption of secular ideals and policies, such as the separation of religion from public life and governance. Institutional secularism normalizes atheistic perspectives and creates social environments conducive to the acceptance of theoretical atheism. Increased interaction with secular or atheistic individuals further familiarizes believers with alternative worldviews. Finally, the reduction of religious and spiritual experiences weakens existential attachment to faith, gradually leading to doubt and eventual denial.

Conclusion

This study concludes that practical atheism frequently serves as a psychological, cultural, and social prerequisite for the emergence of theoretical atheism. In many instances, behavioral disengagement from religion precedes intellectual denial, and atheism develops through a gradual and cumulative process rather than through purely rational inquiry.

Nevertheless, the transition from practical atheism to theoretical atheism is neither linear nor inevitable. Practical atheism does not always culminate in explicit denial of God, and various individual, cultural, religious, and psychological factors may interrupt, slow, or reverse this process. Methodological limitations, particularly the lack of direct empirical experimentation, must also be acknowledged.

Despite these constraints, the article demonstrates that practical atheism plays a significant role in reshaping moral norms, cultural expectations, and intellectual environments. By altering the conditions under which belief is formed and sustained, practical atheism renders theoretical atheism an increasingly plausible, respectable, and socially acceptable position within contemporary societies.

از الحاد عملی تا الحاد نظری

اسماعیل علی‌خانی^{ID}

دانشیار، گروه کلام، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ایران.
E.Alikhani@irip.ac.ir

چکیده

الحاد نظری و انکار وجود خداوند، غالباً ریشه در لایه‌های عمیق‌تر زندگی و نگرش انسان دارد. یکی از این لایه‌ها، الحاد عملی، یعنی زیستن بدون خدا، به‌رغم پای‌بندی ظاهری به ایمان است. این مقاله کوشیده است تا نشان دهد که الحاد نظری در بسیاری از موارد، نه نتیجهٔ برهان‌های عقلی، بلکه محصول سیر تدریجی انحراف عملی و ترک عبودیت است. پرسش محوری پژوهش این است که چگونه و تحت چه شرایطی گسست عملی در ایمان، به انکار عقلی و نظری خداوند می‌انجامد و نقش عوامل معرفت‌شناختی، روان‌شناختی و اجتماعی در این گذار چیست؟ هدف این پژوهش، تحلیل نقش و تأثیر الحاد عملی در شکل‌گیری یا تقویت الحاد نظری و بررسی قابلیت‌پذیری و مکانیزم‌های انتقال از الحاد عملی به الحاد نظری است که با روش توصیفی - تحلیلی به این نتیجه رسیده است که الحاد عملی در بسیاری از موارد به‌عنوان یک پیش‌زمینهٔ معرفتی، روان‌شناختی و اجتماعی و بستر پیدایش الحاد نظری و علمی عمل می‌کند و راه را برای الحاد نظری هموار می‌کند. این نوشتار، ضمن برشمردن علل الحاد عملی در دو بخش فردی و اجتماعی، مکانیزم‌های بازده‌گانهٔ اثرگذاری الحاد عملی بر الحاد نظری را بیان کرده و مراحل انتقال از رانش رفتاری به انکار شناختی را ذکر نموده است. در بخش پایانی به نقد و بررسی مسأله پرداخته شده و باتوجه به جهت‌گیری‌های علمی و معلولی بین عمل و باور، و وجود تنوع فرهنگی و مذهبی و نیز محدودیت‌های روش‌شناختی، روند گذر از الحاد عملی به الحاد نظری، فرایندی پیچیده، غیرخطی و چندوجهی معرفی شده است.

واژگان کلیدی: خدا، الحاد نظری، الحاد عملی، مادی‌گرایی اخلاقی، سکولاریزاسیون.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۳۰؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۴؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۶/۱۵

□ علی‌خانی، اسماعیل (۱۴۰۴). از الحاد عملی تا الحاد نظری. *اندیشه دینی*، ۳۵(۳)، ۸۷-۱۰۴.

 <https://doi.org/10.22099/irt.2025.53274.3240>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

۱. مقدمه

سخن در باب وجود، اوصاف و عمل کرد خداوند یا امر متعال، از مهم‌ترین موضوعات معرفتی است. خدا تأثیری بس عظیم در تاریخ انسان داشته و یکی از بزرگ‌ترین ایده‌های بشر در همه دوران‌ها بوده است (آرمسترانگ، ۱۳۹۲ش، ص ۱۰). اثبات یا انکار خدا، به بیان استاد مطهری، «قطلاً حساس‌ترین و شورانگیزترین موضوعی است که از فجر تاریخ تاکنون اندیشه‌ها را به خود مشغول داشته و می‌دارد ... گمان نمی‌رود هیچ اندیشه‌ای به اندازه این اندیشه دغدغه‌آور باشد. هر فردی که اندکی با تفکر و اندیشه سروکار داشته است، لااقل دوره‌ای از عمر خویش را با این دغدغه گذرانده است» (مطهری، ۱۳۸۷ش، ج ۱، صص ۸-۹). در دوران مدرن، زندگی انسان‌ها در محاصره دو گونه الحاد عملی^۱ و الحاد نظری^۲ است. انکار وجود خداوند در اثر بی‌عملی دینی و شک‌گرایی، مسأله‌ای قابل توجه در عصر مدرن است.

این نوشتار، با اشاره‌ای گذرا ضمن تمایز الحاد عملی از الحاد نظری و تعریف هریک، نقش الحاد عملی در بی‌خدایی افراد^۳ و تبیین تأثیر چندجانبه و پیچیده این عامل در الحاد را بررسی می‌کند؛ موضوعی که احياناً در لابه‌لای پژوهش‌های دین‌شناسانه مغفول مانده است. مسأله این است که آیا ترک عملی دین می‌تواند زمینه‌ساز انکار نظری خدا شود؟ آیا الحاد عملی به الحاد نظری منتهی می‌شود؟

نویسنده بر این باور است که الحاد عملی در بسیاری از موارد به‌عنوان یک پیش‌زمینه معرفت‌شناختی و روان‌شناختی و نیز بستر پیدایش الحاد نظری و علمی عمل می‌کند که راه را برای انکار نظری خداوند هموار می‌سازد. بنابراین، پس از تبیین اولیه الحاد عملی و ریشه‌های آن، هدف، بررسی قابلیت‌پذیری و مکانیزم‌های انتقال از الحاد عملی به الحاد نظری است. این پژوهش به ارائه مسیرهای واقعی می‌پردازد که نشان می‌دهند چگونه الحاد عملی می‌تواند به‌عنوان پیش‌درآمدی برای الحاد نظری عمل کند.

درباره مسائل اصلی، یعنی تأثیر گناه و انحراف اخلاقی یا «الحاد عملی»، در انکار خداوند، چند نوشته وجود دارد: مرالد و ستفال، (۱۳۸۶ش)، مقاله «پولس قدیس را جدی بگیریم؛ گناه به منزله مقوله‌ای معرفت‌شناختی»؛ مرتضی مطهری، (۱۳۸۷ش)، مجموعه آثار؛ اینیاس لپ، (۱۳۹۳ش)، کتاب روانکاوی خداناباوری؛ مهدی شکری، (۱۳۸۸ش) مقاله «تأثیر گناه بر شناخت، با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی»؛ مری ایرشتات، (۱۳۹۸ش)، کتاب چگونه غرب خدا را واقعاً از دست داد؟ و محسن جوادی، (۱۳۹۵ش)، گفت‌وگوی «نقدالحاد عملی».

با وجود این نوشته‌ها، تعداد کمی از آن‌ها به‌طور مستقیم مسیر علیّ از الحاد عملی به الحاد نظری را پیگیری کرده‌اند. از سوی دیگر، هریک از آن‌ها به بخشی از علل و گوشه‌ای از کار و عمدتاً نقش گناه در روند الحاد نظری، آن هم از منظر معرفت‌شناختی، یعنی نقش گناه در شناخت، پرداخته‌اند. برخی از نوشته‌ها نیز صرفاً به علل دیگر الحاد نظری پرداخته‌اند، نه نقش الحاد عملی در الحاد نظری.

بیشتر تحقیقات، این دو پدیده را به‌عنوان پدیده‌های مجزا بررسی می‌کنند یا آن‌ها را به‌طور جداگانه تحلیل می‌کنند نه ارتباط آنها با یکدیگر. این امر نیازمند توجه به رشته‌های گوناگون است. به‌همین دلیل، نیاز فزاینده‌ای به کارهای میان‌رشته‌ای وجود دارد که سکولاریسم رفتاری را با الحاد ایدئولوژیک پیوند دهد. بنابراین، وجه تمایز این نوشتار این است که به‌صورت مستقل و جامع به نقش الحاد عملی در الحاد نظری پرداخته و مکانیزم‌های مهم و بسیار اثرگذار الحاد عملی بر الحاد علمی را تبیین کرده است. همچنین مراحل گذر از رانش رفتاری به انکار شناختی را ذکر و درنهایت، ضمن نقد و بررسی آن، روند این گذار را به دلایل مختلف، خطی و پیوسته ندانسته است.

۲. الحاد نظری

دلالیت و شمول معنایی واژه «الحاد»^۴ در طول تاریخ تغییر یافته و امروزه معنایی متفاوت از مقصود پیشینیان مدنظر است. الحاد در معنای نخست آن، مترادف «انحراف» است؛ انحراف از یک راه یا آئین؛ اما به‌تدریج در ادبیات اسلامی معنایی ثانوی یافته، به یک اصطلاح تبدیل شد: «انکار ادیان به‌نحو عام، یا اسلام به‌نحو خاص و انکار خدا». الحاد در معنای آغازین، به‌معنای انحراف از نبوت و انکار نبوت و انبیاء، یا

1. Practical Atheism

2. Theoretical Atheism

۳. هریک از تبیین‌ها و علل الحاد، بخشی از حقیقت را می‌گویند؛ زیرا بسیار کم‌اند آن پدیده‌های اجتماعی که فقط یک نیرو آن را پیش براند. خداناباوری هم از این قاعده مستثنا نیست (ایرشتات، ۱۳۹۸ش، ص ۱۲۷). افول چشم‌گیر خداناباوری در خلأ رخ نمی‌دهد. تأکید ما در اینجا بر یکسری عوامل، نمی‌خواهد نقش عوامل دیگر ناگفته را نادیده بگیرد. بی‌شک خداناباوری در سایه عوامل متعددی تحقق می‌یابد. چارلز تیلور درباره مسیر خداناباوری و دوری جامعه از دین و دین‌داری می‌گوید: «مسیر واقعی از اینجا به آنجا بسیار پر دست‌انداز تر و غیرمستقیم‌تر از آن بوده است که یک روایت ساده بتواند بیان کند» (Taylor, 2007, p. 424)

4. Atheism

حداقل، نبوت پیامبر اسلام(ص) بود نه انکار خداوند؛ اما امروزه در زبان فارسی، الحاد معنایی وسیع‌تر و فراتر از انکار انبیاء یافته است. امروزه ملحد عموماً مترادف با فرد خداناباور و بی‌خدا دانسته می‌شود؛ پدیده‌ای که در ادبیات قدیم اسلامی از آن با عناوینی چون «دهری»، «طبیعی» و «زندق» یاد می‌شد.

دائرة المعارف فلسفی/استنفورد (Smart, 2013, 1, p. 178) و دائرة المعارف فلسفی راتلج و دیگر منابع مرجع فلسفی، الحاد را انکار وجود خدا تعریف کرده‌اند. پل ادواردز، که خود ملحدی برجسته و ویراستار دائرة المعارف فلسفه است، در تعریف ملحد می‌گوید: «ملحد کسی است که معتقد است خدا وجود ندارد» (Edwards, 1967, 1, p. 175). دیکشنری بریل، الحاد یا آتئیسم را انکار وجود خدا یا خدایان و نیز، حیات پس از مرگ می‌داند (Nanko, 2007, 1, p. 254). مقصود از الحاد، انکار خدای خالق جهان و انسان به‌صورت آگاهانه و عمدانه، با دلایل علمی و فلسفی و در مرحله بعد، مبارزه با خداآوری و خداپرستی است. ملحد کسی است که معتقد به خودبسندگی عالم است و اینکه جهان آفریننده‌ای خارج از خود ندارد. بنابراین، الحاد نظری نه فقط انکار عقلی خدا، بلکه نفی ادله وجود خداوند است.

۳. الحاد عملی

امروزه برای اشاره به مادی‌گرایی اخلاقی یا عملی از واژه «الحاد عملی» استفاده می‌کنند. دارندگان چنین الحادی ملحد نیستند، اما ملحدانه زندگی می‌کنند؛ هرآنچه در زندگی یک بی‌خدا می‌بینیم را می‌توان در زندگی آنان دید. دارندگان چنین الحادی نه‌تنها از الحاد خود آگاه نیستند، بلکه اگر کسی آنان را ملحد بنامد، معصومانه آن را رد خواهند کرد (Reid & Mondin, 2003, vol.1, p. 824). بنابراین، الحاد عملی را می‌توان به‌مثابه «نوعی گسست رفتاری و اخلاقی از مناسک و باورهای دینی» تعریف کرد که «با فروکاستن ایمان به خدا»، به ساخت تجربه و عمل همراه است. البته، در مواردی نیز الحاد عملی می‌تواند خود نشانه‌ای از الحاد نظری باشد. همچنین فاصله‌گرفتن از دین بیان‌گر این باشد که فرد، دیگر به دین و اصول مذهبی باور ندارد.

دیکشنری آکسفورد در ذیل واژه «ماتریالیسم»^۵ به دو نوع «مادی‌گرایی عملی»^۶ و «مادی‌گرایی نظری»^۷ اشاره و آن‌ها را تعریف می‌کند. این لغت‌نامه نخست «مادی‌گرایی اخلاقی»^۸ را بررسی کرده، آن را شیوه‌ای از زندگی می‌داند که در آن ارزش هیچ چیزی بیش از لذات مادی مانند پول و قدرت نیست. در این زندگی، هیچ امر معنوی و غیرمادی بر امر مادی رجحان ندارد. بنابراین، عشق، نوع‌دوستی، احسان، فداکاری، عفت و پاکدامنی اگر دستاورد سریع مادی نداشته باشند، ارزشی ندارند. برخلاف انتظار، گویا آنچه برای دیکشنری آکسفورد مهم بوده است، الحاد عملی یا مادی‌گرایی اخلاقی است؛ زیرا نخست به این الحاد پرداخته، سپس الحاد نظری را بررسی کرده است (جوادی، ۱۳۹۵ش). الدرز نیز در یک دسته‌بندی، الحاد عملی و لاابالی‌گری را شایع‌تر از الحاد نظری دانسته، آن را در رتبه اول قرار داده، سپس لادری‌گری و درنهایت، الحاد نظری را آورده است (الدرز، ۱۳۸۶ش، ص ۱۴۷).

الحاد عملی، یا مطابق ادبیات قدیم اسلامی، «نفاق»، «فسق» و «غفلت»، شامل مجموعه‌ای از دورویی و ریاکاری، ولنگاری و لاابالی‌گری اعتقادی، دنیاپرستی و لذت‌های مادی، نادیده‌انگاشتن ارزش‌های بنیادین دین و رهاکردن نفس به جای مبارزه با آن و سست‌ایمانی است. مراتب بالای الحاد عملی، غرق‌شدن در لذت‌های مادی و شهوات رانی و لاابالی‌گری اخلاقی و دینی، مفاسد اخلاقی و هرزگی‌ها و عیاشی‌ها و پای‌بند نبودن به باورها و فرامین است. مراتب پایین الحاد عملی، نگرش مادی‌گرایانه به هرچیز، سست‌ایمانی و نادیده‌انگاشتن ارزش‌های دینی است. پس معلوم می‌شود که الحاد عملی متمایز از مفاهیمی چون «شک‌گرایی دینی»^۹، «بی‌خدایی» یا «خداناباوری نظری» و «لادری‌گری»^{۱۰} است.

۳-۱. ریشه‌های الحاد عملی

ظهور الحاد عملی اغلب ریشه در تحولات فرهنگی و عوامل فردی و اجتماعی گسترده‌تر دارد تا نقد مستقیم دین. چندین عامل درهم‌تنیده فرهنگی و اجتماعی به کنارنهادن عمل دینی کمک می‌کنند و زندگی مذهبی را به حاشیه می‌برند. از آنجاکه عمده بحث بررسی قابلیت‌پذیری و مکانیزم‌های انتقال از الحاد عملی به الحاد نظری است، این بخش را به اشاره‌ای بسنده می‌کنیم.

5. Materialism
6. Practical Materialism
7. Theoretical Materialism
8. Moral Materialism
9. Religious Skepticism
10. Agnosticism

۳-۱-۱. عوامل فردی الحاد عملی

الف) تحلیل‌های عقلانی و فلسفی: تحلیل‌هایی نظیر اینکه اعمال و احکام دینی نه تنها تأثیری در زندگی ندارد، بلکه از نظر عقلانی و منطقی نیز قابل قبول نیست، به کنار نهادن اعمال و رفتار دینی کمک مؤثری می‌کند.
 ب) رانش منفعلانه: برخی از افراد به دلیل تنبلی یا بی‌علاقگی از رفتار مذهبی دست می‌کشند.
 ج) تعارض اخلاقی و لذت‌گرایی: در مواردی، اختلاف افراد با کدهای اخلاقی مذهبی، به‌ویژه درباره مسائل جنسی، جنسیتی یا سیاسی، منجر به عدم مشارکت آنان در دین می‌شود.
 د) جدایی اجتماعی: قطع ارتباط با اجتماعات و گروه‌های دینی نیز می‌تواند نقش مهمی در جدایی عاطفی از اعمال و مناسک دینی داشته باشد.

ه) نارضایتی عاطفی از خدا و دین: این نارضایتی به دلیل تجربه‌های ناخوشایند از آن، در الحاد عملی نقش ایفا می‌کند.

۳-۱-۲. عوامل اجتماعی الحاد عملی

الف) سکولاریزاسیون فرهنگی: در بسیاری از جامعه‌های مدرن، هنجارهای دینی از زندگی عمومی کنار رفته و به حوزه خصوصی منتقل شده‌اند. همان‌گونه که تیلور توضیح می‌دهد، ما در «دوره سکولار» زندگی می‌کنیم؛ جایی که ایمان به خدا دیگر به‌عنوان پیش‌فرض نیست، بلکه یکی از گزینه‌هاست (Tylor, 2007, p. 143). از سوی دیگر، تأثیر محیط اجتماعی و فرهنگی، نظیر فشار و اثر محیطی جامعه‌ای که اکثریت افراد آن بی‌دین یا نسبت به باورهای دینی بی‌تفاوت هستند، افراد را به هم‌رنگی با آن و کنار نهادن سنت‌های دینی سوق می‌دهد.
 ب) استقلال اخلاقی و نسبی‌گرایی آن: تأکید مدرن بر استقلال اخلاقی فردی، همراه با چارچوب‌های اخلاقی نسبی‌گرایانه، اغلب اقتدار اخلاقی سنت‌های دینی را تضعیف می‌کند. این امر منجر به جدایی از هنجارهای دینی می‌شود (MacIntyre, 1984, p. 189) که آن را محدودکننده یا از مد گذشته می‌دانند. آن‌گاه که استقلال طلبی اخلاقی به ارزش فرهنگی غالب تبدیل می‌شود، ارزش‌های دینی تحلیل می‌رود.
 ج) سبک‌های زندگی مادی‌گرایانه: جستجو برای رضایت شخصی و موفقیت مادی اغلب مسائل ماوراءطبیعی را به حاشیه می‌راند. سبک زندگی‌ای که بر مصرف، سرگرمی و اهداف مادی تمرکز دارد، ممکن است محیطی ایجاد کند که در آن اعمال و رفتار دینی نه تنها ارزشمند نیست، بلکه اولویت هم ندارد. مادی‌گرایی و فرهنگ مصرف‌گرایی مدرن، توجه را از اهداف متعالی به‌سوی رضایت مادی جلب می‌کند (Nolan, 2002).

د) تربیت ناکارآمد دینی: مواجهه سطحی با محتوای دینی، از طریق آموزش ناکافی، مراسم بدون درک و آموزش‌های دینی آمرانه ممکن است، به‌ویژه در نسل جوان، به ایمانی سطحی و فاقد عمق منتهی شود. این بنیان ضعیف به‌شدت در معرض فرسایش عمل دینی است. به بیان دیگر، در جامعه‌های کثرت‌گرا، آشنایی با دیدگاه‌های جایگزین، ایمان به ارث برده را شکننده‌تر می‌کند (Berger, 2011, p. 112).
 ه) رسانه‌ها: رسانه‌ها نقش مهمی در گسترش الحاد عملی ایفا می‌کنند؛ زیرا با ترویج سبک زندگی مادی‌گرایانه، فردگرایی افراطی و مصرف‌گرایی، ذهن مخاطب را از دغدغه‌های معنوی و عبادی دور می‌سازند. در این چارچوب، رسانه‌ها، به‌صورت تدریجی و غیرمستقیم، زندگی‌ای را عادی‌سازی می‌کنند که در آن خدا، عبادت و دین جایگاهی در تصمیم‌گیری‌ها و سبک زندگی ندارد.

۴. مکانیزم‌های اثرگذاری الحاد عملی بر الحاد نظری

الحاد عملی و الحاد نظری دو جنبه متفاوت از بی‌باوری به خدا یا دین هستند؛ اما ارتباط تنگاتنگی با یکدیگر و تأثیر متقابل بر هم دارند. در اینجا در صدد بررسی اثرات الحاد عملی بر الحاد علمی و نظری هستیم. محققان بر این باورند که جدایی از عمل مذهبی معمولاً قبل از انکار فلسفی ایمان رخ می‌دهد. بسیاری از مطالعات تغییر باور، نشان می‌دهد که برای بسیاری از افراد، باور به‌جای اینکه از طریق تجزیه و تحلیل فکری زائل شود، از طریق قطع ارتباطات رفتاری کمرنگ می‌شود (Zuckerman, 2011, p. 37). برخی از مکانیزم‌های تأثیر الحاد عملی بر الحاد نظری از قرار ذیل است:

۴-۱. ناسازگاری شناختی

از عوامل مهم انتقال از الحاد عملی به الحاد نظری، «ناسازگاری شناختی»^{۱۱} است. کسانی که سبک زندگی‌شان با هنجارهای دینی در تضاد است، ممکن است در نهایت، باورهای خود را به‌گونه‌ای تغییر دهند که با رفتارهای خود هم‌راستا شود تا ناراحتی روانی‌شان کاهش یابد. از

دیدگاه فلسفه اخلاق و کلام اسلامی، نفس انسان تمایل به وحدت و انسجام درونی دارد. یکی از اصول بنیادین در کلام، «همه‌انگی بین نظر و عمل» است. قرآن بارها تأکید می‌کند که ایمان حقیقی نه تنها یک باور ذهنی است، بلکه تجلی عملی نیز می‌طلبد (نساء: ۱۲۲) و فاصله گرفتن از عمل صالح، زمینه‌ساز تردیدهای معرفتی و الحاد نظری است. در این بستر، ناسازگاری شناختی به عنوان یک عامل روان‌شناختی مهم شناخته می‌شود که در نهایت، نفس را به سمت «تغییر باور» یا «تغییر عمل» سوق می‌دهد تا آرامش روانی حاصل شود.

واکنش نفس انسان در مواجهه با خداآوری نظری و عملی و الحاد نظری و عملی می‌تواند به چهار صورت باشد: نخست، نفسی را می‌توان تصور کرد که از لحاظ نظری ایمان بیاورد و به موازات این ایمان، از حیات اخلاقی متناسب با ایمان نیز برخوردار باشد؛ یعنی میان عمل و نظر او همه‌انگی وجود دارد.

حالت دوم مربوط به کسی است که هم در نظر به خدا و جهان آخرت ایمان ندارد و هم عمل‌کردش متناسب با این بی‌ایمانی است. او بر این باور است که خدا و روز حسابی وجود ندارد؛ بنابراین می‌تواند هرچه خواست انجام دهد و چنین نیز می‌کند. چنین شخصی تنها گزینه‌های مادی را برمی‌گزیند و پای‌بندی به اخلاق برای او فقط از آن‌روست که اخلاق او را زودتر به منافع مادی‌اش می‌رساند. معمولاً چنین حالتی را «خودگرایی حساب‌شده و سنجیده»^{۱۲} می‌نامند.

حالت سوم و چهارم در مورد افرادی است که به‌رغم روند عادی همه‌انگی عمل و نظر، میان نظر و عمل آنان ناهم‌انگی و تعارض به وجود می‌آید. در حالت سوم، می‌توان کسی را تصور کرد که به‌رغم نگرش الحادی، زندگی‌اش اخلاقی و در راستای اهداف دین است. چنین شخصی اهل حقیقت‌جویی، فداکاری و ایثار، صداقت، نجابت، عفاف و عدالت است و حتی حاضر است در راه آرمان‌های اخلاقی و نوع‌دوستی از جان خویش بگذرد. او حقیقتاً به اخلاق پای‌بند است، نه اینکه اخلاقی زیستن را پلی برای قدرت و مقام و ثروت و زندگی مادی بهتر قرار داده باشد. از آنجاکه این افراد دارای شرارت اخلاقی و بی‌پروایی نیستند، در مواجهه با حقیقت نیز متعصب و لجباز نیستند و در صورت کناررفتن شبهه‌ها و آشکارشدن حقیقت، با آغوش باز آن را می‌پذیرند؛ هرچند این حقیقت، ماورای ماده باشد. البته اقتضای همه‌انگی میان عمل و نظر این است که فرد دارای الحاد نظری در عمل نیز ملحدانه عمل کند و بی‌اعتقادی‌اش به عالمی ویرای عالم ماده، در انتخاب‌ها و عمل‌کرد او مشهود باشد.

حالت چهارم، یعنی موضوع اصلی بحث، عکس حالت سوم است. در اینجا شخص به خدا و حیات پس از مرگ باور دارد، اما زندگی و رفتارش کاملاً مادی و بی‌تعمد نسبت به قوانین دین و اخلاق است. باور چنین شخصی هیچ اثری در زندگی او ندارد و به‌گونه‌ای زندگی می‌کند که گویی بی‌دین و ملحد است؛ گزینش‌ها، ترجیحات و رفتارهایش همه‌انگ با باورهای بنیادین او نیست (جوادی، ۱۳۹۵).

باتوجه به حالت سوم و چهارم، یعنی ناهم‌انگی نظر و عمل، این پرسش به‌وجود می‌آید که اولاً آیا چنین رویه‌ای می‌تواند استمرار یابد و ثانیاً، آیا این حالت دارای توجیه معرفتی است و چنین حالتی مجاز و معتبر است یا خیر؟ فیلسوف ملحد معاصر کانادایی، کای نیلسن در کتاب /اخلاق بدون خدا/ بر این باور است که جمع میان اخلاق و الحاد ممکن است و چنین زندگی‌ای موجه است (Nielson, 1990, pp. 23, 147, 78)؛ اما دیگر اندیشمندان بر این باورند که این حالت در درازمدت دوام نخواهد آورد؛ زیرا رابطه مادی‌گرایی اخلاقی و اعتقادی از نوع رابطه علت و معلولی متقابل است (مطهری، ۱۳۸۷، ج ۱، صص ۵۶۸-۵۶۹) و اقتضای همه‌انگی میان نظر و عمل در نفس انسان، یک‌سویه شدن هر دو و رفع این چالش است. استدلال آنان این است که این حالت، قسری است و قسر دوام نمی‌یابد. به‌هرحال، تقابل و تعارض بین قوه نظر و عمل یا قوه عاقل و عامل در نفس به پایان می‌رسد و نفس از حالت تنش و اضطراب به‌سوی انسجام پیش می‌رود و حالت تعادل ایجاد می‌شود و برای این منظور، به‌ناچار یک عامل قربانی می‌شود؛ زیرا دو طرف هم‌زمان نمی‌توانند وجود داشته باشند (جوادی، ۱۳۹۵). عدم تطابق بین ایمان و تجربه زیسته می‌تواند تنش درونی ایجاد کند. برای حل این تنش، افراد ممکن است به‌طور ناخودآگاه سیستم‌های اعتقادی خود را تغییر دهند تا با رفتارهایشان همه‌انگ شوند.

فستینگر بر این باور است که افراد تلاش می‌کنند تا میان اعمال و باورهایشان هم‌خوانی ایجاد کنند. افرادی که از اعمال مذهبی دست می‌کشند ولی باور را حفظ می‌کنند، ممکن است دچار ناسازگاری شناختی شوند، که معمولاً با تغییر یا رهاکردن باور حل می‌شود (Festinger, 1957, p. 164).

بندورا نیز معتقد است که افراد از طریق مکانیسم‌های روان‌شناختی، رفتارهای اخلاقی متناقض را توجیه می‌کنند. دوری از تعهدات اخلاقی مذهبی اغلب منجر به بازسازی یا کنارگذاشتن سیستم‌های اعتقادی می‌شود (Bandura, 1999).

به هر حال، نفس نمی‌تواند پیوسته و برای مدتی طولانی این دوگانگی و ناسازگاری میان قوه‌ی نظر و عمل را تحمل کند و به تدریج از یکی به نفع دیگری چشم می‌پوشد و البته، در بیشتر موارد از نظر در برابر عمل چشم‌پوشی می‌کند؛ چراکه تغییر دادن نظر بسیار آسان‌تر از تغییر امیال است. شخص غوطه‌ور در شهوت‌پرستی و مال‌پرستی و جاه‌طلبی به راحتی نمی‌تواند جلوی امیال خود را بگیرد؛ زیرا عمل به عادت تبدیل خواهد شد و روند تغییر دادن آن بسیار سخت است. اما در صورت عدم غلبه‌ی هوی و هوس، نظر را آسان‌تر می‌توان به وسیله‌ی پژوهش و استدلال تغییر داد (جوادی، ۱۳۹۵ش).

نمی‌توان تصور کرد که کسی یک عمر باور الهی و صحیح داشته باشد، اما عمل و اخلاق او فاسد باشد یا برعکس، یک عمر دچار تباهی اخلاقی باشد؛ اما اعتقاد الهی او دچار خدشه نشود. این دو نوع الحاد، به صورت متقابل، علت و معلول یکدیگرند؛ یعنی هریک علت دیگری است و هم معلول آن. کسی که نظرش منتهی شد به اینکه جهان بی‌هدف و گنگ و خلقت انسان و جهان تصادفی و عبث است، در عمل نیز به اینجا کشیده می‌شود که «پس دم را غنیمت شمر و هرآنچه دلت می‌پسند همان کن». کسی که پیوسته غرق در عیش و عشرت اخلاقی است، این عمل و اخلاق بر روی فکر و اعتقاد او نیز اثر می‌گذارد و به تدریج او را به لایبالی‌گری اعتقادی می‌کشاند.

نکته‌ی مهم درباره‌ی ارتباط اعتقاد و اخلاق و فکر و عمل این است که اعتقاد یک اندیشه‌ی صرف، در گوشه‌ای از ذهن نیست، بلکه با همه‌ی اعمال و احوال انسان سر و کار دارد و اعمالی را از او انتظار دارد که مطابق آن باور باشد. همچنان که اخلاق و رفتار هر انسانی ناشی از باورها و جهان‌بینی اوست و چنین نیست که او بدون نگرش‌های هستی‌شناسانه عملی را انجام دهد (مطهری، ۱۳۸۷ش، ج ۱، صص ۵۶۸-۵۶۹). به تصریح استاد مطهری، «مادیت اخلاقی یکی از علل و موجبات مادیت اعتقادی است. به عبارت دیگر، شهوت‌رانی‌ها و افسارگسیختگی‌ها و غرق شدن در منجلاّب شهوت‌پرستی، یکی از موجبات گرایش‌های فکری مادی است» (مطهری، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۵۶۸).

۴-۲. الحاد عملی، همچون یک عامل غیر معرفتی در شناخت و باور

نقش عوامل غیر معرفتی بر معرفت و باور غیرقابل انکار است. هرچند فیلسوفان، به ویژه فلاسفه‌ی اخلاق بر این باورند که انسان‌ها به حکم انسان بودن، در داورهای و باورهای خود، تابع دلیل و برهان هستند و مسئولیت عقلانی و اخلاقی آنان حکم می‌کند نظریاتی را بپذیرند که دلیل معتبر و کافی برای اثبات آن داشته باشند. مجموع باورها و نظراتی که هر انسانی می‌پذیرد، همسو با مسئولیت عقلانی و اخلاقی یاد شده نیست. بررسی اعتقادات و حالات روحی و روانی انسان‌ها نشان می‌دهد که طرق متعدد دیگری برای قبول نظریات و باورها وجود دارد (جوادی‌پور، ۱۳۹۴ش، صص ۶۵۲-۶۲۳).

انواع پیش‌داوری‌ها و تعصب‌ها، تعلیم و تربیت، آداب و رسوم، نیازهای روان‌شناختی، بیم‌ها و امیدها، آراء برخاسته از تخیل و مد به خوبی می‌توانند کار آزادانه‌ی عقل را تحت تأثیر قرار دهند و مانع آزادی عمل عقل شوند (Wainwright, 1995, p. 43).

یکی از عوامل غیر معرفتی تأثیرگذار بر معرفت و باور، گناه یا فساد اخلاقی است. جیمز اشپیگل در کتاب *علل به وجود آورنده‌ی ملحد^{۱۴}*، به این نکته اشاره می‌کند که علل حقیقی الحاد و شک‌گرایی، بیشتر با اراده و دل افراد مرتبط است تا دلیل و ذهن آنان. این دلایل ذاتاً اخلاقی و روان‌شناختی هستند. به نظر او هرچه انسان‌ها بیشتر در گناه فرو روند، ذهن‌شان آلوده‌تر می‌شود و پیامدش می‌تواند دوری از خدا باشد (Spiegel, 2010, p. 18). نکته‌ی مهم این است که این انحرافات اخلاقی و ارزشی مربوط به یک گروه خاص یا عوام نیست. حتی متخصصان و دانشمندان را نیز در بر می‌گیرد.

تبیین معرفت‌شناختی این عامل بدین صورت است که گناه باعث جهل انسان از یک واقعیت می‌شود. اینکه نمی‌گذارد فرد به حقیقت یا حقایقی آگاهی یابد؛ که به اصطلاح به آن «جهل بسیط»^{۱۵} می‌گویند و گاه باعث خطا می‌شود؛ یعنی چیزهایی را که واقعیت نیست واقعیت‌دار جلوه می‌دهد و برعکس؛ که به اصطلاح به آن «جهل مرکب» یا «جهل مضاعف»^{۱۶} می‌گویند. به تعبیر دیگر، گناه گاه باعث بسته شدن چشم شخص می‌شود؛ در نتیجه او واقعیتی را نمی‌بیند. گاه چشم او را لوچ می‌کند؛ یعنی گرچه چشم او هنوز باز است، اما چیزها را وارونه می‌بیند (ملکیان، ۱۳۸۷ش، صص ۵۴۸-۵۴۶). گناه و تبه‌کاری باعث تباهی دل می‌شود و تباهی دل به تباهی فکر و اندیشه منجر می‌شود (مطهری، ۱۳۸۷ش، ج ۱، ص ۵۷۲). به تعبیر قرآن کریم، ناهنجاری‌های اهل باطل، اعمال ناشایست‌شان را در نظرشان زیبا جلوه می‌دهند و راه تشخیص حق و پیمودن آن را برای آنان ناهموار می‌سازند یا سد می‌کنند (فاطر: ۸). همچنین می‌فرماید: مهر و قفل شدن دل‌ها بر اثر امیال و افعال باطل است؛ که در این صورت حقیقت نمی‌تواند وارد آن‌ها شود (محمد: ۲۴). گناه عقل را به خود مشغول می‌دارد و مانع حرکت او به سمت مبادی عالی می‌شود و کارکرد عقل را در بنیاد خود دچار اشکال می‌کند (پورسینا، ۱۳۹۳ش، ص ۱۷۳؛ غزالی، ۱۳۸۳ش، ج ۱، ص ۳۶). «هنگامی

14. The Making of an Atheist

15. Simple Ignorance

16. Double Ignorance

که گناه انباشته می‌گردد، دل از دریافت حق و مصلحت دین نابینا می‌شود ... چنان‌که گویی آن سخن را نشنیده است» (غزالی، ۱۴۰۶ق، ج ۳، ص ۱۳).

تبیین معرفت‌شناختی دیگر سوق‌یافتن الحاد عملی به الحاد نظری این است که، افراط‌ورزی در قوای شهوت و غضب، باعث تسلط آن‌ها بر نفس و از بین بردن استقامت عقل می‌شود. نقطه مقابل این افراط و احیای عقل، حاکم کردن ملکه عدالت بر قوای نفس است، که از نظر علامه طباطبایی همان تقوی است (طباطبایی، ۱۳۶۳ش، ج ۱۹، صص ۲۶۷-۲۷۰).

گناه، مخالفت با عقل عملی است و از آنجاکه همه انسان‌ها عملی را که انجام می‌دهند، نخست آن را خوب می‌دانند و سپس اقدام به انجام آن می‌کنند، در اثر تکرار عمل برخلاف مقتضای عقل عملی، آن عمل ناپسند به صورت ملکه نفسانی درمی‌آید. حتی ممکن است عقل عملی، دیگر آن عمل را ناپسند نداند و آن را تقبیح نکند (طباطبایی، ۱۳۷۱ش، ج ۱، صص ۱۱۲-۱۱۴) و حتی تصویری از نقطه مقابل آن، یعنی امور هماهنگ با عقل عملی و امور نیکو نداشته باشد یا آن را قبیح نیز بشمارد. کسی در این سخن تردیدی ندارد که «دل‌بستگی‌های افراطی به دنیا، ما را به غفلت از خیرهای طبیعی مهم‌تری که ماورای آن هستند می‌کشاند» (Wainwright, 1995, pp. 48-49).

۴-۳. تأثیر عمل بر نظر

فیلسوفان مسلمان درباره «تأثیر عمل بر نظر»، بر این باورند که: «هر عملی کسب است؛ یک رابطه یک‌طرفی نیست که یک‌طرف فاعل و طرف دیگر فعل و مفعول باشد؛ بلکه تأثیر متقابل دارند. هر عملی، در همان حال که عمل است، عامل است و هر عامل در همان حال که عامل است، معمول است. [بدین خاطر]، اثر هر عملی تنها مصرف کردن انرژی نیست؛ اکتساب هم هست. حکما می‌گویند انسان هر عملی را که مرتکب می‌شود، از آن عمل به موجب ماهیتی که آن عمل دارد، صورت می‌پذیرد؛ تدریجاً [خود] آن عمل می‌شود» (مطهری، ۱۳۸۷ش، ج ۱۳، ص ۶۶۱). رابطه بین نظر و عمل، متقابل است؛ هریک از اعمال نیک و بد در زلالي معرفت و پیدایش معارف جدید و افکار منحرف تأثیر دارند و برعکس (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۵، ص ۱۵۹).

ملاصدرا درباره اثر افعال بر نفس، بلکه، اتحاد افعال با نفس انسان می‌گوید: «نفس انسانی با وحدت و تجردی که دارد، خود منشأ تمامی افعال و تحریکات بدنی است و قوا در تأثیرات نفس، اثری جز زمینه‌سازی ندارند. این نفس است که پایین آمده، در مرتبه قوه منشأ اثری می‌گردد و نوعی اتحاد با آلات خود پیدا می‌کند و به حسب هر گفتار و کرداری به مرتبه آلت آن گفتار و کردار تبدیل می‌شود» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۶، صص ۱۷۰-۱۶۹). این اثر، تکوینی، حقیقی و وجودی است نه اعتباری و مجازی؛ زیرا هر عملی دارای یک صورت ظاهری و یک صورت باطنی است. «انسان به سبب تکرار اعمال شهوی و غضبی، نوع دیگری می‌شود؛ یعنی صورت ذاتش ملکه حیوانی می‌شود» (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۲، ص ۳۲۰؛ ج ۷، ص ۱۲۰). جهت‌دادن بدن به انجام یکسری کارها، باعث ایجاد معنایی در قلب می‌شود که موجب پدیدار شدن صورتی پایدار در نفس می‌گردد. این صورت پایدار منشأ ایجاد اعمال متناسب با خود و در ادامه، باورها و شناخت هم‌سوی با آن افعال است. «این امر به دلیل رابطه عجیبی است که میان قلب و اندام‌ها برقرار است. هر صفتی که در قلب ظاهر می‌شود، اثرش بر اندام‌ها جاری می‌شود، تا آنجاکه اندام‌ها جز بر وفق آن حرکت نمی‌کنند و هر فعلی که بر اندام‌ها جاری می‌شود، اثری از آن بر قلب می‌رسد» (غزالی، ۱۴۰۶ق، صص ۶۴-۶۳).

۴-۴. تغییر جامعه‌شناختی هویت دینی

الحاد عملی باعث ایجاد فضایی می‌شود که در آن هویت دینی بیشتر اسمی می‌شود تا متعصبانه. این «مذهب فرهنگی» و نه اعتقادی، باعث این امکان می‌شود که افراد هنوز با یک سنت دینی شناسایی شوند، اما به ندرت به آن پای‌بند باشند. این امر باعث تضعیف پیوندهای شخصی و جمعی با باورهای دینی می‌شود و به تدریج به انکار آن‌ها می‌انجامد.

غفلت مداوم از آیین‌ها و زبان دینی منجر به از دست رفتن ارتباط عاطفی با نمادهای مقدس و از دست دادن حساسیت نسبت به آن‌ها می‌شود. با گذشت زمان، این نمادها ممکن است بی‌ربط یا حتی بی‌معنا به نظر برسند و باعث جدایی فکری از دین شوند. برای برخی از طبقات جامعه، دین فقط جنبه‌ای از منزلت، اعتبار، نزاکت اجتماعی یا یک میراث خانوادگی مورد احترام است. بنابراین ایمان آنان به خداوند، از روی

۱۷. راهبرد این نکته در بحث کنونی ما این است که الحاد عملی و نظری با یکدیگر رابطه متقابل علت و معلولی دارند و هریک باعث ایجاد دیگری می‌شوند.

مصلحت است و دین برای آنان ابزاری برای ارزش‌های مورد نظرشان است و حتی شرکت در مناسک دینی فقط برای حفظ ظاهر است نه به دلیل ایمان حقیقی. دین برای چنین افرادی جنبه بیرونی دارد نه درونی؛ یعنی صرفاً وسیله‌ای برای ایجاد ارتباط فرد با جامعه است. سارتر درباره بی‌خدایی خویش، که ناشی از ولنگاری دینی خانواده خویش بوده است، این نکته را به خوبی بیان می‌دارد. او می‌گوید به تدریج دریافتیم که پدر بزرگ، مادر بزرگ و مادر، به مذهب خویش باور حقیقی ندارند. مادر بزرگ فرزندانش را مطابق باورهای کاتولیکی تربیت کرده بود، اما دلیل این کار تنفرش از مذهب پروتستان بود، نه ایمان حقیقی به آیین کاتولیک (Sartre, 1964, p. 13). مادر بزرگ و مادر سارتر اغلب روزهای یکشنبه او را به کلیسا می‌بردند، اما «هیچ‌یک از آن دو، کاتولیک عامل به فرایض نبودند» (Sartre, 1964, p. 27). هدف اصلی آنان از رفتن به کلیسا، همچون دیگر خانواده‌های بورژوا، نه شرکت در مراسم عشای ربانی، که گوش دادن به موسیقی دل‌نشین کلیسا بود. اصولاً در طبقه بورژوا فرانسه، باورهای دینی جنبه بیرونی، نه درونی و صرفاً ابزاری برای ارتباط با جامعه بود. «کل خانواده من از روی مصلحت به خدا ایمان داشت» (Sartre, 1964, p. 98).

این جدایی تدریجی، الحاد نظری را به یک گام کمتر رادیکال برای چنین افرادی تبدیل می‌کند و این امکان را فراهم می‌کند که الحاد به عنوان یک موضع فکری پذیرفته شده یا حتی محترم در جامعه مطرح شود. این روند در دنیای مدرن بیشتر خود را نشان می‌دهد؛ زیرا به باور محققان، مدرنیزاسیون منجر به سکولاریزاسیون می‌شود و بر هویت دینی تأثیر می‌گذارد (Norris, & Inglehart, 2004, p. 132).

۴-۵. تغییر روان‌شناختی به سمت کنترل درونی یا فردگرایی

الحاد عملی می‌تواند تغییر روان‌شناختی از کنترل بیرونی به کنترل درونی را تقویت کند؛ جایی که افراد بیشتر خود را مسئول اعمال، اخلاق و نتایج زندگی خود بدانند تا اینکه به راهنمایی یا مداخله یک وجود الهی تکیه کنند. گناه، که ناشی از افراط و تفریط در قوه شهوت و غضب و حالت غیراعتدالی نفس است، باعث ضعف شناخت حضوری فرد از خویش و خطای در تفسیر از خود می‌شود؛ تاجایی که او خویش را همین بدن مادی پنداشته، حقیقت خویش را فراموش نماید و خود را مستقل پنداشته، به جای اعتماد به خدا، به خود تکیه کند (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۶، صص ۱۸۰-۱۷۸؛ ج ۱۹، صص ۲۱۸-۲۲۰). همچنان که در مواردی، خواسته‌های نفسانی باعث دیدن بخشی از حقیقت می‌شود که به نفع فرد است و همه فکر و ذکر او پیرامون آن دور می‌زند. در اینجا خواسته‌ها و ترجیحات یک قوه بر خواسته‌های سایر قوا غالب می‌شود و در نتیجه، تصدیق‌های آن قوه بر تصدیق‌های سایر قوا حاکم می‌شود (طباطبایی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص ۲۶۹). این حس خودمختاری و مسئولیت شخصی با بی‌خدایی نظری هم‌خوانی خوبی دارد، که اغلب مراجع مذهبی یا تأثیرات فراطبیعی را به نفع خودتعیین‌گری و سیستم‌های اخلاقی عقلانی رد می‌کند. این فرایند در دنیای مدرن تحت عنوان «فردگرایی»^{۱۸} نمود یافته است. دورکیم معتقد است، مشکلی که درباره فردگرایی وجود دارد این است که این پدیده در حال تبدیل شدن به نظام اخلاقی در جوامع مدرن است. آرمان اخلاقی خاص جوامع پیشرفته، آرمان فرد است. فردگرایی در این جوامع گریزناپذیر است. جوامع مدرن فرد را به امری قدسی تبدیل کرده‌اند. فرهنگ مدرن تصویری انسان‌محور از جهان ترسیم می‌کند (دیلینی، ۱۳۸۷، ص ۱۴۵). از پیامدهای فردگرایی در عرصه اخلاق، تبدیل اخلاق به اخلاق فردی و بر ساخته افراد و در نتیجه، نسبی‌گرایی اخلاقی است. ثمره آن در عرصه اعتقادی، سست شدن باورهای مذهبی، لایبالی‌گری و بی‌خدایی است.

۴-۶. تأثیر بر نگرش‌های نسلی نسبت به مذهب

در خانواده‌هایی که دین نقش اندکی در زندگی خانوادگی آنان ایفا می‌کند یا هیچ نقشی در آن ندارد، تأثیر الحاد عملی بر نسل‌های جوان‌تر قابل توجه است. این تغییر نسلی اغلب «تجمعی» است؛ هر نسل متوالی که با حداقل مشارکت مذهبی بزرگ می‌شود، بیشتر به الحاد نظری گرایش می‌یابد. با گذشت زمان، این امر محیط فرهنگی‌ای ایجاد می‌کند که در آن دیدگاه‌های غیردینی یا الحادی عادی‌سازی می‌شوند و نگرش‌های جمعی نسبت به الحاد نظری را به عنوان یک جهان‌بینی مشروع و حتی پیش‌فرض شکل می‌دهند. وواس و چاوز با بررسی تغییرات نسلی در باورهای دینی، نشان داده‌اند که چگونه نسل‌های جوان‌تر، به ویژه در محیط‌های سکولار، بیشتر احتمال دارد که خود را غیرمذهبی معرفی کنند (Voas & Chaves, 2016). همچنان که پژوهش وواس و کراکت نیز به اثبات می‌رساند که در موارد بسیار اندک می‌توان با این پدیده مواجه شد که فرد، عضو یک خانواده دینی نباشد، اما در بزرگسالی باورها و افعال دینی را بپذیرد (Voas & Crockeet, 2005). نتایج پژوهش هانس برگر و براون نیز نشان می‌دهد کسانی که در دوران کودکی در خانه تأکید اندکی بر دین آنان رواداشته شده است، به احتمال زیاد از دین روی‌برمی‌تابند (Hunsberger, & Brown, 1984).

۴-۷. تأثیر بر چارچوب‌های اخلاقی و اخلاقیات

الحاد عملی باعث تشویق افراد به ایجاد چارچوب‌های اخلاقی مستقل از آموزه‌های دینی است؛ که اغلب ریشه در «انسان‌گرایی سکولار» یا «اخلاق طبیعی» دارد. افراد غیرمذهبی ارزش‌های اخلاقی خود را بدون اتکاء به مرجعیت الهی و مستقل از آموزه‌های مذهبی استخراج می‌کنند که اغلب محصول جانبی بی‌خدایی عملی است (Gray, & Wegner, 2010; Haidt, 2012, p. 112). همان‌گونه که افراد می‌آموزند تصمیمات اخلاقی خود را براساس همدلی، رفاه اجتماعی یا اصول عقلانی پایه‌ریزی کنند، ممکن است الحاد نظری را به‌عنوان فلسفه‌ای سازگارتر با جهان‌بینی اخلاقی خویش بیابند. این تغییر به‌جانب اخلاق سکولار نقش اخلاق دینی را در جامعه کاهش می‌دهد و به بی‌خدایی نظری اجازه می‌دهد خود را به‌عنوان یک جایگزین منسجم‌تر و رضایت‌بخش‌تر فکری برای کسانی ارائه دهد که به‌دنبال یک سیستم اخلاقی غیرمذهبی هستند.

۴-۸. نهادینه‌سازی ایده‌آل‌ها و سیاست‌های سکولار

الحاد عملی بستر مناسبی برای توسعه و پذیرش سیاست‌های سکولار، نظیر جدایی دین و دولت و کاهش نقش دین در زندگی اجتماعی است. سکولاریسم نهادی، محیطی مساعد برای شکوفایی باورهای بی‌خدایی فراهم می‌کند (Casanova, Jose, 1994, p. 232). استیو بروس با بررسی این موضوع، سکولاریزاسیون و بی‌خدایی عملی را باعث کاهش هویت دینی می‌داند (Bruce, 2002, p. 84). ازجانب دیگر، همان‌سان که این سیاست‌ها بیشتر پذیرفته می‌شوند، ساختار اجتماعی خود به محیطی مساعدتر برای الحاد نظری تبدیل می‌شود و چارچوبی حمایتی برای بی‌خدایان فراهم می‌کند و تسلط ایدئولوژی‌های دینی را کاهش می‌دهد. در چنین نهاد‌های سکولار شده‌ای، بی‌خدایی نظری نه تنها از نظر اجتماعی قابل قبول می‌شود، بلکه اغلب با ارزش‌های فرهنگ گسترده‌تر هم‌خوانی دارد و به‌عنوان یک انتخاب فلسفی محترم و عقلانی تقویت می‌شود.

۴-۹. تأثیرات اجتماعی

الحاد عملی بستر مناسبی برای تعامل فرد با افراد بی‌خدا و لائیک است. این تعاملات با افراد بی‌دین و دارای نگرش‌های الحادی می‌تواند منجر به آشنایی و پذیرش دیدگاه‌های جدیدی درباره خدا و دین شود و چه‌بسا فرد را به انکار اصل خدا و دین سوق دهد. همچنان‌که الحاد عملی می‌تواند یکی از عوامل سوق‌دادن افراد پیرامونی به الحاد و انکار اصل دین بشود. عمل‌کرد کسانی که بی‌تقید به حدود الهی زندگی می‌کنند، بسیاری از افراد را برآن می‌دارد که از دین و خدا بپرهیزند و یکسره آن را رها کنند. آنان بدون اینکه بتوانند میان باور و عمل‌کرد افراد تفکیک قائل شوند، کارکردشان را به‌حساب توهم، باطل و بی‌تأثیر بودن دین در زندگی بشر می‌دانند و با مشاهده اعمال و رفتار دین‌دارانی که بهتر از آنان رفتار نمی‌کنند، توجیهی برای رفتار، اندیشه و الحاد خویش می‌یابند. چنین افرادی با تحت نظر گرفتن دین‌دارانی که نسبت به اصول خویش وفادار نیستند، به‌صورت غیرمستقیم بر خویش نظارت می‌کنند (لپ، ۱۳۹۳ش، ص ۲۵۰).

به‌عنوان نمونه، سارتر ملحد براین باور است که الحاد او ناشی از این امر است که از همان کودکی به این مطلب پی‌برده بود که اعضای خانواده‌اش به مذهب خود اعتقادی جدی ندارند. «آنچه مرا به بی‌ایمانی کشاند اختلاف اعتقادات پدر بزرگ و مادر بزرگم نبود، بلکه بی‌اعتنایی آنان به اعتقادات بود». «حقیقت این است که من به‌وسیله بستگان و معلمان بزرگ شده و تعلیم دیدم که بیشترشان قهرمانان اخلاق دنیوی بودند و در هر جا می‌کوشیدند آن را جایگزین اخلاق دینی کنند» (Sartre, 1964, p. 100).

۴-۱۰. کاهش تجارب دینی و معنوی

از مهم‌ترین عوامل سوق‌یافتن الحاد عملی به الحاد نظری، کاهش تجارب دینی است. دین‌ورزی عملی، یعنی پای‌بندی عملی به اعمال دینی و عبادی، باعث یکسری تجربه‌های دینی و ایمانی برای مؤمن می‌شود. این تجارب و احساسات معنوی باعث تدوام ایمان و تقویت باورهای مذهبی می‌شود. هنگامی که فرد از عبادات دینی و دستورات مذهبی روی‌برمی‌تابد، تجربه‌های اشراقی و معنوی او کاهش می‌یابد. این عدم احساس معنویت در زندگی، فرد را به‌تدریج به تردید در باورهای دینی و انکار آن‌ها سوق می‌دهد. کاهش فعالیت‌های دینی و دور شدن از تجارب معنوی، ممکن است فرد را به‌تدریج به سوالات و انتقادات نظری و در ادامه، استدلال‌های ضد دینی سوق دهد. انجام پیوسته اعمال عبادی و دستورهای مذهبی باعث تقویت باورهای دینی می‌شود. نقطه مقابل آن، یعنی بی‌تفاوتی نسبت به اعمال و احکام دینی و لابلایی گری اخلاقی نیز بستر مناسبی برای تردید در اصل باورهاست.

۴-۱۱. تغییر فرهنگی در نمادها و آیین‌ها

بی‌خدایی عملی می‌تواند ارتباط فرهنگی نمادها، آیین‌ها و سنت‌های دینی را کاهش دهد و منجر به جامعه‌ای شود که در آن مراسم مذهبی اهمیت اجتماعی یا احساسی کمتری دارند. در جوامع سکولار، نمادها و آیین‌های مذهبی اهمیت فرهنگی خود را از دست می‌دهند (Smith, ۲۰۰۷).

79, p. 2017). این جدایی فرهنگی می‌تواند رد نظری مذهب را آسان‌تر کند؛ زیرا افراد دیگر مذهب را به‌عنوان عنصری تعیین‌کننده در هویت یا فرهنگ خود نمی‌بینند. همان‌طور که نمادها و آیین‌های مذهبی قدرت خود را از دست می‌دهند، ممکن است نمادها و آیین‌های بی‌خدایی و سکولار، نظیر دستاوردهای علمی، تعطیلات سکولار یا مراسم مدنی، جایگزین آن‌ها شوند و به‌این ترتیب درک بی‌خدایی را به‌عنوان یک موضع فرهنگی و فکری مشروع تقویت کنند.

۵. مراحل انتقال از بی‌عملی به انکار

انتقال از الحاد عملی به الحاد نظری معمولاً تدریجی و تجمعی است؛ یعنی تحت تأثیر ترکیبی از عوامل روان‌شناختی، هستی‌شناختی و اجتماعی قرار دارد.

۵-۱. غفلت عادت‌وار از آیین‌ها

انسان با انجام هر کاری به هیئتی نفسانی و حالی از احوال نیک و بد دست می‌یابد. با تکرار این افعال، آن احوال ملکه‌راسخه می‌شود و این ملکه باعث صورتی سعید یا شقی برای نفس می‌گردد و مبدء هیئت‌ها و صورت‌های نفسانی می‌شود. ازمنظر فلسفه اخلاق و کلام اسلامی، عبادت‌ها و آیین‌ها فقط رفتارهای ظاهری نیستند، بلکه ارتباط مستقیم انسان با حقیقت و فطرت الهی محسوب می‌شوند. ترک تدریجی این ارتباط، نه فقط کاهش ظاهری بلکه قطع تدریجی ارتباط روحی و معنوی است که انسان را از سرچشمه حقایق و معنویت جدا می‌کند. با توجه به برخورداری انسان از فطرت خداخواهی، اعمال انسان، اعم از نیک و بد، بر فطرت او اثر می‌نهد و در اثر تکرار اعمال خلاف فطرت، حقیقت انسان به‌تدریج مسخ می‌شود و ندای فطرت به‌خاموشی می‌گراید (مطهری، ۱۳۸۷، ج ۱۵، ص ۱۴۹).

نخست افراد به مراسم و عبادات بی‌توجه می‌شوند و حضور مذهبی آنان کاهش می‌یابد. این حذف‌های کوچک، نظیر نادیده گرفتن نماز، روزه و اجتناب از تجمعات دینی، به‌تدریج به عادت تبدیل می‌شود. قطع عادت‌های معمول عبادی، تقویت تجربی و اجتماعی ایمان را ضعیف می‌کند (Durkheim, 1995, p. 65).

۵-۲. از دست دادن حمایت اجتماعی و عاطفی

همان‌گونه که افراد از اجتماعات دینی و گروه‌های مذهبی جدا می‌شوند، منابع تأیید و تقویت ایمان را، که شامل آیین‌های اجتماعی، هویت جمعی و روایت‌های مشترک است، از دست می‌دهند. به‌بیان پوتنام و کمپل، مشارکت اجتماعی مؤید قوی‌تری برای تعهد دینی است تا باور شخصی به‌تنهایی (Putnam, & Campbell, 2010, p. 167).

۵-۳. نبود تأملات الاهیاتی

باورهایی که به‌صورت فکری یا روحی دوباره مورد بررسی قرار نمی‌گیرند، به‌سادگی فرسایش می‌یابند. بدون مشارکت فعال، اصول ایمانی با گذشت زمان، کمتر معقول به‌نظر می‌رسند (Stark, & Finke, 2000, p. 87).

۵-۴. شکل‌گیری شک معرفتی

در غیاب مشارکت انعکاسی یا تقویت فکری، ذهن و ضمیر افراد دچار شکل‌گیری شک معرفتی می‌شود و سیستم‌های اعتقادی در برابر شک و تردید آسیب‌پذیر می‌شوند. این شک‌ها معمولاً در یک چارچوب حمایتی مورد بررسی قرار نمی‌گیرند و بنابراین شدت می‌یابند. کی‌یرکه‌گارد در مقام تبیین این خطا، که چرا از ابژه واحد متعلق شناخت، سوژه‌ها گزارش‌های ناسازگار و حتی گاه متناقض به‌دست می‌دهند، به این نتیجه رسید که علت رخ‌دادن خطا در فاعلان شناسا، گناه‌کاری برخی از آنان است. به‌هرمیزان افراد گناه‌کارتر باشند، امکان شناخت مطابق با واقع از آنان سلب می‌شود (Kierkegaard, 1956, p. 74).

۵-۵. جایگزینی با روایت‌های سکولار

در این مرحله، ایدئولوژی‌های سکولار، نظیر عقل‌گرایی، مادی‌گرایی علمی و نسبی‌گرایی اخلاقی به‌تدریج جایگزین کارکردهای تبیینی و اخلاقی می‌شوند که پیش از این برعهده دین بود (Dennett, 2006, p. 39). وقتی ایدئولوژی‌های سکولار جایگزین دین شوند، انسان‌ها ممکن است معنا و هدف وجودی زندگی را از دست بدهند که خود عامل مهمی در انتقال به الحاد نظری است.

۵-۶. الحاد نظری صریح

در نهایت، نوبت به انکار صریح خداباوری می‌رسد. با گذشت زمان، افراد ممکن است انکار ایمان را به‌عنوان یک موضع عقلانی بیان کنند، گرچه تغییر بنیادین با گسستگی رفتاری آغاز شده است. «انکار وجود و ربوبیت خدا»، ریشه در انقطاع روحی و معرفتی دارد. این انکار، ممکن

است محصول تجربه زوال ایمان در سطوح قبلی باشد.

۶. بررسی دیدگاه این نوشتار

به‌رغم این باور که الحاد عملی غالباً به‌عنوان یک پیش‌زمینه روان‌شناختی و اجتماعی برای الحاد نظری عمل می‌کند، اما باید به نقدها و محدودیت‌های این دیدگاه توجه داشته باشیم. درک دقیق‌تر موضوع مستلزم توجه به تنوع تجربیات فردی، دیدگاه‌های دینی و زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی متفاوت است.

۱-۶. همیشه الحاد عملی به الحاد نظری منجر نمی‌شود

چنین نیست که جداکردن الحاد علمی از الحاد عملی ناممکن باشد و الحاد عملی پیوسته به الحاد علمی و انکار نظری خداوند منتهی شود. برخی از افرادی که از انجام عبادات مذهبی دست می‌کشند، کارشان به انکار وجود خدا منجر نمی‌شود. آنان چه‌بسا «ایمان غیرفعال»^{۱۹} یا «دین فرهنگی»^{۲۰} داشته باشند. این پدیده به‌ویژه در مطالعات جامعه‌شناختی تحت عنوان «باور به خدا بدون پیروی از دین» (Davie, 1994, p. 189) مشاهده می‌شود؛ جایی که افراد با وجود کنار گذاشتن دین رسمی، ایمان شخصی یا خصوصی خود را حفظ می‌کنند. برای چنین افرادی، الحاد عملی به‌عنوان مرحله‌ای به‌سوی بی‌باوری نظری لحاظ نمی‌شود، بلکه به‌عنوان شکلی از دینداری شخصی است. ازسوی دیگر، چنین نیست که تأثیر الحاد عملی بر الحاد نظری قهری و جبری باشد. شاید بتوان گفت این عامل تأثیر ناخودآگاه دارد. انسان‌ها در اثر یکسری بینش‌ها، گرایش‌ها و کنش‌ها، شخصیت‌شان به‌گونه‌ای شکل می‌گیرد که خود با اختیار خویش تصمیم به پذیرش باورها و شناخت‌ها می‌گیرند.

۲-۶. جهت‌گیری علت و معلولی پیچیده

رابطه میان عمل و باور، دوطرفه و نه صرفاً خطی است. در این نوشتار تأکید کردیم که کنار نهادن عمل مذهبی می‌تواند به سست شدن باور منجر شود. باید اذعان کرد که برای برخی افراد نیز شک و تردیدهای فلسفی یا عقیدتی می‌تواند موجب ترک اعمال دینی شود (Barbour, 1994, p. 39; Streib et al., 2009, p. 143).

۳-۶. تنوع فرهنگی و مذهبی

روند گذار از الحاد عملی به الحاد نظری در جامعه‌های مختلف متفاوت است. در جوامع غربی، با زمینه‌های پسامسیحی، جایی که فردگرایی، سکولاریسم و پلورالیسم غالب است، این روند شایع‌تر است، اما در جامعه‌های غیرغربی یا جمع‌گرایانه، دین و عمل مذهبی ممکن است به‌طور قابل توجهی متفاوت باشد. به‌عنوان مثال، در بسیاری از جامعه‌های اسلامی، هویت دینی عمیقاً در زندگی اجتماعی و سنتی گنجانده شده است، که باعث می‌شود مسیر انتقال از عمل به بی‌باوری کمتر شایع یا پرهزینه‌تر باشد (Lee, 2015, p. 176).

۴-۶. محدودیت‌های روش شناختی

این مطالعه عمدتاً بر تحلیل‌های کیفی و ترکیب نظری تکیه دارد و از آزمایش‌های تجربی مستقیم استفاده نمی‌کند. حال آنکه مطالعات جامعه‌شناسی و روان‌شناسی و تحقیقات تجربی ممکن است مسیر کنار گذاشتن عمل دینی به بی‌باوری نظری را تغییر دهد. شرایط فرهنگی و طبیعت پویا و سیال هویت دینی، به اضافه پیچیدگی سیستم‌های باور شخصی، که اغلب ترکیبی از عناصر فرهنگی، عاطفی، منطقی و هویتی هستند، باعث پیچیدگی در تعمیم یافته‌ها می‌شوند.

۷. نتیجه

با دقت در تغییر باورهای خداباوران، به این نکته پی‌می‌بریم که اولاً نه یک یا چند عامل، که عوامل متعددی در این تغییر سهمیم هستند و ثانیاً بسیاری از این عوامل، نظیر نقش الحاد عملی در تغییر باورها، ناشناخته هستند و سهم آن‌ها برای جامعه چندان روشن نیست. الحاد عملی در بسیاری از موارد مقدمه و زمینه‌ساز الحاد نظری است و پژوهش‌ها نشان می‌دهد که رانش رفتاری پیش از انکار شناختی رخ می‌دهد و در بسیاری از موارد، بی‌دینی کمتر از طریق استدلال فکری و بیشتر از طریق بازنگری کنشی پدیدار می‌شود.

نکته دیگر اینکه، سیر گرایش از الحاد عملی به الحاد نظری، تدریجی و تجمعی است و کسانی که در زندگی عملی به آموزه‌های دینی پای‌بند نیستند و چون یک ملحد زندگی می‌کنند، بدون اینکه خود متوجه شوند، گام‌به‌گام در دام الحاد نظری قرار می‌گیرند. تبیین‌های

19. passive faith

20. cultural religion

معرفت‌شناختی این دگردیسی نشان می‌دهد که از دیدگاه فلسفه و کلام اسلامی، الحاد عملی و نظری ارتباطی دیالکتیکی دارند و این تحول، یک سیر منطقی و البته، نه ضرورت منطقی، را طی می‌کند و خلاف آن دشوار است؛ زیرا نظر و عمل پیوسته هم‌سو هستند و حرکت این دو در مسیر مخالف هم، قسر است و حرکت قسری هم دوام نمی‌یابد.

روند حرکت از الحاد عملی به الحاد نظری در دوران مدرنیته رو به سرعت نهاد؛ چراکه یکی از شاخصه‌های مهم دنیای مدرن، تأکید بر فردگرایی و آزاد بودن او و ترجیح خواسته‌ها، ارزش‌ها و باورهای فرد است. به‌طور کلی، الحاد عملی به‌صورت غیرمستقیم، از طریق تغییر هنجارهای فرهنگی، فکری و اخلاقی، نظیر تغییر نسلی، افزایش اتکاء به اخلاق سکولار، کاهش وابستگی وجودی به دین، زمینه را برای الحاد نظری آماده می‌کند و یک محیط اجتماعی ایجاد می‌کند که در آن الحاد نظری به‌طور فزاینده‌ای به‌عنوان یک موضع فکری قابل قبول و محترم دیده می‌شود.

به‌رغم شواهد قانع‌کننده بر تأثیر الحاد عملی بر الحاد شناختی، این مسیر خطی و قهری نیست. انواع مختلف عوامل فردی، فرهنگی، دینی و روان‌شناختی می‌توانند این روند را مختل سازند. شناسایی این عوامل، پیچیدگی‌های فرضیه را افزایش داده، نیاز به پژوهش‌های تجربی و میان‌فرهنگی بیشتر را برجسته می‌کند.

در اینجا پیشنهادهایی برای جلوگیری از این فرایند یا کندکردن سیر آن لازم به نظر می‌رسد. تأکید بر مسئولیت نهادهای فرهنگی، تربیتی و دینی در پیشگیری از این گذار، ضرورت انجام مطالعات میدانی دربارهٔ تجربه‌های زیستهٔ افراد بی‌عمل به دین، تقویت برنامه‌های تربیتی با رویکرد عقلانی و عاطفی، پژوهش‌های تطبیقی دربارهٔ روند الحاد در جوامع اسلامی و مسیحی، توصیه به نهادهای دینی برای تقویت عمل دینی به‌منظور حفظ باور مؤمنان و جامعه و آگاهی‌بخشی به معلمان، مربیان و سیاست‌گذاران دربارهٔ ریشه‌های تغییر در باور جامعه قابل توجه هستند.

یادداشت‌ها

نویسنده هیچگونه تعارض منافی گزارش نکرده است.

منابع

- آمسترانگ، کرن (۱۳۹۲ش). *خداشناسی از ابراهیم تا کنون: دین یهود، مسیحیت و اسلام*. (مترجم: محسن سپهر). تهران: نشر مرکز.
- الدرز، لئو جی (۱۳۸۶ش). *الاهیات فلسفی توماس آکوئیناس*. (مترجم: شهاب‌الدین عباسی). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ایبرشتات، مری (۱۳۹۸ش). *چگونه غرب خدا را واقعاً از دست داد؟* (مترجم: محمد معماریان). تهران: ترجمان علوم انسانی.
- پورسینا، زهرا (۱۳۹۳ش). تأثیر گناه بر غایت و کارکرد عقل در اندیشه غزالی. *فلسفه و کلام اسلامی*، ۴۷(۲)، ۱۶۱-۱۸۱.
- DOI: <https://doi.org/10.22059/jitp.2014.52864>
- جوادپور، غلام‌حسین (۱۳۹۴ش). تأثیرپذیری معرفت از مؤلفه‌های غیر معرفتی از دیدگاه لیندا زگربسکی. *فلسفه دین*، ۱۲(۳)، ۶۲۳-۶۵۲.
- DOI: <https://doi.org/10.22059/jpht.2015.56364>
- جواد، محسن (۱۳۹۵ش). نقد الحاد عملی (گفت‌وگو). *اطلاعات حکمت و معرفت*، ۱۱(۱۱)، ۱۰-۱۳.
- دیلینی، تیم (۱۳۸۷ش). *نظریه‌های کلاسیک جامعه‌شناسی*. (مترجم: بهرنگ صدیقی و وحید طلوعی). تهران: نشر نی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۳۸۹ش). *تفسیر القرآن الکریم*. تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (۱۹۸۱). *الحکمه المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳ش). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه اعلمی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۱ش). *مجموعه مقالات*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- غزالی، ابوحامد محمد (۱۳۸۳ش). *کیمیای سعادت*. (به کوشش: حسین خدیوچم). تهران: علمی و فرهنگی.
- غزالی، ابوحامد محمد (۱۴۰۶ق). *احیاء علوم الدین*. بیروت: دار الفکر.
- لپ، اینیاس (۱۳۹۳ش). *روانکاوی خدانا باوری*. (مترجم: محمد رفیعی). تهران: آشیان.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷ش). *مجموعه آثار*. تهران: انتشارات صدرا.
- ملکیان، مصطفی (۱۳۸۷ش). *جزوه ایمان و تعقل ۲*. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.

References

- Armstrong, K. (2013). *God: A History from Abraham to the Present* (Translate: M. Sepehr). Tehran: Nashr-e Markaz. [In Persian]
- Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*, 3(3), 193–209. DOI: https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0303_3
- Barbour, J. D. (1994). *Versions of deconversion: Autobiography and the loss of faith*. Virginia: University of Virginia Press.
- Berger, P. L. (2011). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Open Road Media.
- Bruce, S. (2002). *God is Dead: Secularization in the West*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Davie, G. (1994). *Religion in Britain since 1945: Believing without belonging*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Delaney, T. (2008). *Nazariyehāye Celassice Jāmeeshshenāsi*. (Translate: B. Seddiqiva & W. Tolooei). Tehran: Neay.
- Dennett, D. (2006). *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon*. New York: Penguin.
- Durkheim, E. (1995). *The Elementary Forms of Religious life* (Translate: K. E. Fields). New York: Free Press. (Original work published 1912)
- Eberstadt, M. (2019). *Chogoneh Qarb Khodā rā Wāqean az Dast Dād*. (Translate: M. Meemariān). Tehran: Tarjomān. [In Persian]
- Edwards, P. (ed) (1967). *The Encyclopedia of Philosophy*, London: Macmillan.
- Elders, L. J. (2007). *Elāhiyyate Falsafie Thomas Aquinās*. (Translate: Sh. Abbāsi). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford: Stanford University Press.

- Ghazālī, A. H. M. (1985) *Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ghazālī, A. H. M. (2004). *Kīmiyā-ye Sa'ādat*. (Edited: Ḥ. Khadīvjām). Tehran: Elmi va Farhangi Publishing. [In Persian]
- Gray, K., & Wegner, D. M. (2010). Blaming God for Our Pain: Human Suffering and the Divine Mind. *Personality and Social Psychology Review*, 14(1), 7–16. DOI: <https://doi.org/10.1177/1088868309350299>
- Haidt, J. (2012). *The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion*. New York: Pantheon Books.
- Hunsberger, B. & Brown, L. B (1984). Religious Socialization, Apostasy, and the Impact of Family background. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 23(3), 239-251. DOI: <https://doi.org/10.2307/1386039>
- Javādi, M. (2017). NagdeElhāde Amali. *Ettelāte Hekmat va Marefat*, 11(11), 10-13. [In Persian]
- Javādpoor, GH. H. (2016). Taseerpazirieh Marefavaz Moallefehāye Geyremaārefatiaz Didgāhelinda Zagzebski. *Falsafehe Din*, 12(3), 623-652. [In Persian]. DOI: <https://doi.org/10.22059/jpht.2015.56364>
- Kierkegaard, S. (1956). *Purity of Heart Is to Will One Thing*. New York: Harper Torch books.
- Lap, E. (2014). *Ravānkāwiye Khodānābāvari*. (Translate: M. Rafiei). Tehran: Asheiān. [In Persian]
- Lee, L. (2015). *Recognizing the nonreligious: Reimagining the secular*. Oxford: Oxford University Press.
- MacIntyre, A. (1984). *After Virtue: A Study in Moral Theory*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Malekiyān, M. (2008). *Summary of Imān & Aql 2*. Qom: University of Adyān va Mazāheb. [In Persian]
- Motahhari, M. (1996). *Majmoeye Aāthār*. Tehran: Sadrā. [In Persian]
- Nanko, U. (2007). "Atheism" in: *The Brill Dictionary of Religion*. (Edit: K. Von Stuckrad). Leiden & Boston: Brill.
- Nielson, K. (1990). *Ethics without God*. New York: Prometheus Books.
- Nolan, M. (2002). Materialism and the Mormon Faith. *Dialogue: A Journal of Mormon Thought*, 22(4), 62-75.
- Norris, P. & Inglehart, R. (2004). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Poursina, Z. (2014). The Impact of Sin on the Purpose and Function of Reason in al-Ghazālī's Thought. *Philosophy and Islamic Theology*, 47(2), 161–181. [In Persian]. DOI: <https://doi.org/10.22059/jitp.2014.52864>
- Putnam, R. D., & Campbell, D. E. (2010). *American Grace: How Religion Divides and Unites Us*. New York: Simon & Schuster.
- Reid, J. P. & Mondin, B., (2003). "Atheism" in: Gale, Thomson, *New Catholic Encyclopedia*. The Catholic university of American.
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra) (1981). *Al-Hikmah al-Muta'aliya fi al-Asfār al-'Aqliyya al-Arba'a*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra) (2010). *Tafsīr al-Qur'ān al-Karīm*. Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation. [In Persian]
- Sartre, J. P. (1964). *The Words*. (Translate: B. Frechtman). New York: George Braziller.
- Smart, J. J. C. (2013). "Atheism and agnosticism": *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. (edit: E. N. Zalta). The Stanford Encyclopedia of Philosophy.
- Smith, Ch. (2017). *Religion: What It Is, How It Works, and Why It Matters*. Princeton: Princeton University Press.
- Spiegel, J. (2010). *The Making of an Atheist: How Immorality Leads to Unbelief*. Chicago: Moody Publishers
- Stark, R., & Finke, R. (2000). *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*. California: University of California Press.
- Streib, H., Hood JR., R. W., & co. (2009). *Deconversion: Qualitative and Quantitative Results From Cross-Cultural Research in Germany and the United States of America*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Tabātabāei, M. H. (1984). *Almizān fi Tafsīr alQurān*. Beirut: Aalami Institute. [In Persian]
- Tabātabāei, M. H. (1992). *Majmoeye Maqālāt*, Tehran: Nashr Farhange Islami Office. [In Persian]
- Taylor, C. (2007). *A secular Age*. Cambridge: Harvard University Press.
- Voas, D. & Crockeet, A. (2005). Religion in Britain: Neither Believing nor Belonging. *Sociology*, (39), 11-28. DOI: <https://doi.org/10.1177/0038038505048998>

- Voas, D., & Chaves, M. (2016). Is the United States a Counterexample to the Secularization Thesis? *American Journal of Sociology*, 121(5), 1517–1556. DOI: <https://doi.org/10.1086/684202>
- Wainwright, W. J. (1995). *Reason and the Heart, A Prolegomenon to a Critique of passion Reason*. London: Cornell University Press.
- Zuckerman, P. (2011). *Faith no more: Why people reject religion*. Oxford: Oxford University Press.

